

DÍL DRUHÝ

Miroslav Kačer

VELIKÝ DUCH ZATŘÁSL EVROPOU -
A HLE, I NA NÁS VIDĚTI, ŽE DOZRÁVÁME.

(Jos. Kaj. Tyl, 1848)

VI ZLOM

(1845 — 1846)

*Změněná společenská situace v polovině čtyřicátých let –
Ze života chudých – Paní Marjánka, matka pluku – Cestu-
jící společnosti herecké*

Tylovy Kusy mého srdce začaly vycházet ve chvíli, kdy se v očích současníků jakoby jedním rázem změnila *společenská situace*. Dne 18. června roku 1844 – přesně čtrnáct dní po výbuchu proslulého povstání slezských tkalců – ozval se Prahou mocný hlas nové třídy, beroucí se o své právo k životu. Nedávno se zrodilší proletariát ze smíchovských kartounek se prvně postavil proti bezmeznému vykořisťování, jemuž byl hned od svého zrodu vystaven.

Do dusné policejní atmosféry, která vládla již po desetiletí předbřeznovou metternichovskou Prahou, přišel pojednou nový vzduch. Byl to první prudký náraz větru, první blesk, zvěstující, že se neodvratně blíží velká společenská bouře. Vzrušený týden dělnické vzpoury proti fabrikantům a proti strojům ukázal českým měšťákům, snažícím se žít posud v idyllických představách jednotného národa a jediného národního nepřítele, že přišla nová doba, neboť v lůně vládnoucího, ale již odumrajícího feudálně absolutistického řádu se zrodila nová, kapitalistická společnost se svými novými, nesmiřitelnými rozpory.

První, co dělnické bouře z roku 1844 odhalily, byla především bezdná, nepřeklenutelná propast mezi bohatstvím jedněch a bídou druhých. Základní rozpor kapitalistické společnosti, rozpor mezi kapitálem a prací, tu ukázal jednu svou stránku: ožebračování mas pracujících a z toho vyplývající nezbytnost boje dělnické třídy proti vykořisťování.

Marná byla snaha metternichovské cenzury „ochránit“

vznikající český proletariát a stále se množící městskou chudinu před vlivem pokrokových sociálních myšlenek, které ovládaly vyspělejší dělnická i lidová hnutí v západních, již kapitalistických zemích. Červnové události roku 1844 potvrdily, že pražský lid si již začíná sám uvědomovat své postavení a že poznává vedle národních a feudálních utlačovatelů i své nové nepřátele: fabrikanty a maloburžoazní vykořisťovatele všeho druhu, v čele s mlynáři, pekaři a obchodníky, kteří v této době těžili ze vzrůstu městského obyvatelstva a neustále zdražovali základní životní potřeby. Týden dělnických bouří právě tímto poznáním spojil i ostatní vrstvy pražské chudiny s proletariátem v jediný protestující šik.

Pražští maloměšťáci tak byli pojednou postaveni před ohromující fakt lidového sociálního hnutí, o němž se dosud jen se smíšenými pocity dovídali v ojedinělých a značně zkreslených zprávách z Francie. Na pořad dne se dostala takzvaná otázka sociální, které se nikdo nemohl vyhnout. Situace byla v této chvíli pro současníky ještě nepřehledná, ale neúprosná společenská zákonitost vytvořila právě z této otázky průběžský kámen, který odhalil charakter všech příslušníků české maloburžoazní inteligence, ohánějící se dosud s oblibou svou lidovostí.

České národní hnutí opouští kolem roku 1845 dosavadní převážně kulturní formy boje a nabývá již charakteru otevřeně politického. Jeho stěžejním problémem se stává vztah k lidovému hnutí a k jeho sociálním požadavkům. Tak se v samý předvečer národní a demokratické revoluce tříbí a vyhraňují pozice jednotlivých představitelů národa a mezi maloburžoazní inteligencí se rodí dva pozdější politické tábory z roku 1848, dvě hlavní politické síly revoluce – tábor radikálně demokratický a tábor liberální.

Jedni se obracejí k lidu, posilují jeho uvědomění, snaží se zmírnit jeho bídu a hledají cestu k řešení hlavní otázky dne, otázky sociální. To jsou právě budoucí radikálové roku osmačtyřicátého, kteří osobností svého vůdčího představitele Karla Sabiny přímo navazují na revolučně romantické tendence mládeže let třicátých, především Máchovy. Opírají se hlavně o studentstvo a o drobné řemeslníky, kteří jsou hospodářským vývojem zbídačováni. Jejich základna je maloburžoazní, avšak jejich zájem na důsledném provedení demokratické a národní revoluce je sbli-

žuje s potřebami širokých lidových mas, o jejichž revolučnost se opírají, a jejichž některé sociální požadavky proto přijímají do svého programu. Někteří z radikálů se dokonce blíží až k tendencím maloburžoazního utopického socialismu.

Naproti tomu druhá část české inteligence se obrací zády k bídě lidu, snaží se postavit české hnutí na čistě třídní, buržoazní základnu (založení Měšťanské besedy roku 1845) a obrací svůj hlavní zájem ke konkurenčním hospodářským pútkám s vyspělejší buržoazií německou (boj o ovládnutí Průmyslové jednoty po roce 1844). Jsou to budoucí liberálové roku osmačtyřicátého, jejichž společenskou základnu tvoří na jedné straně bohatá maloburžoazie městská (obchodníci, sládkové, mlynáři, patricijští majitelé domů apod.) a na druhé straně rodící se buržoazie a bohatší maloburžoazie venkovská (statkáři, nájemci, sedláci). Silně jsou podporováni též největší částí české inteligence, která je úzce spjata s feudálně absolutistickým zřízením rakouským (státní a vrchnostenská úředníci, kněží, advokáti, důstojníci). Společným zájmem všech těchto vrstev je izolovat se od lidového hnutí, které je ve svých důsledcích nebezpečné jejich majetku a jejich pozicím a které ohrožuje jejich vykořisťování lidu. Proto hledají naopak své spojence v umírněných vrstvách feudálů a snaží se vytvořit s nimi kompromisní protilidovou koalici.

Sociální otázka, jež tak hluboko zasáhla do charakteru českého národního hnutí let čtyřicátých, je přirozeně též prověrkou lidovosti Josefa Kajetána Tyla. Tyl brzy vycítil, že nová situace společenská si vyžaduje i změnu (či lépe zkonkrétnění) základního společenského postoje, neboť starý, třídně nediferencovaný, romantický, jaksí obecně vlastenecký program národního hnutí let třicátých se v polovině nového desetiletí nenávratně přežil. A patří ke cti tohoto hlavního představitel starého programu, že právě on byl jedním z prvních, kdo začal hledat novou orientaci národního hnutí v duchu potřeb českého lidu.

Tento proces ideového přerodu počíná roku 1845 a není nijak lehký. Tyl hledá, a proto často tápe a bloudí, ale z jeho hledání cítíme dodnes mohutný patos jeho lásky k lidu a k národu, jeho nenávisti k třídnímu sobectví buržoazie a jeho pevného odhodlání nalézt cestu ke svobodě českého lidu.

Novou cestu si Tyl probojovává – stejně jako všechny předcházející ideové pozice – svým tendenčním uměleckým dílem. Na samém počátku této cesty stojí jeho první sociální povídka

ZE ŽIVOTA CHUDÝCH (ŠTĚDRÝ VEČER)¹, kterou se před českou literaturou otevřel jakoby nový svět.

Hned na začátku povídky uvádí Tyl čtenáře do nuzného příbytku ubohé matky, které v zimě a o hladu umírá dítě, a vede nás před ordinaci okresního lékaře, který ordinuje pro chudinu. Celá expozice povídky, zahrnující tyto dva výjevy, je otřesným obrazem lidské bídy, ve které živořila pražská chudina let čtyřicátých. Tyl tu v nejoblíbenějším časopise české buržoazie, v Květech, ukazuje prstem na věci, ke kterým se bohatí měšťáci na ulici obraceli zády. Vytahuje zde na světlo to, co společnost odstrčila do nejtemnějších koutů, sklepních bytů, postranních uliček a jiných městských zákoutí.

Tyl nehledá v povídce příčiny tohoto společenského zla, neobviňuje nikoho z odpovědnosti za tuto bídu, stěžuje si jen ústy jedné nádenice, že „kdo sedí v hodném kožichu, myslí, že je celému světu teplo“.² A druhou ženu nechává k tomu dodat: „Člověk nevěří, dokud nezkusí; ale poslat takového Tomáše na čtyry neděle mezi nás – však ono by mu srdce změklo –“.³ Tylovi jde zřejmě o to, aby pohnul lidmi, kteří sami bídu neznají. Proto kreslí co možná syrovými barvami a snaží se dosáhnout otřesné názornosti svého obrazu. Chce, aby každý čtenář prožil hloubku lidského utrpení, které je údělem chudiny.

A tu se pojednou setkáváme se zajímavým faktem: v celé této expozici povídky Ze života chudých nenarazíme nikde ani na jediný výrazně idealizovaný a sentimentální prvek. Všude na nás zírá naopak šedá a syrová skutečnost bídy, názorná a až zarážející otevřeností, se kterou je vykreslena. Je to úplně převratný moment v Tylově umělecké metodě, vpád „nejskutečnější skutečnosti“ bez nejmenší stopy idealizace nebo jiného znásilnění autorovou představou. Tak to také odpovídá Tylovu ideovému záměru předvést bídu těm, kteří ji neznají.

Nový záměr a obsah si tu na autorovi vynutil i změnu umělecké metody. Cesta k sociální problematice lidového života dovedla Tyla alespoň v prvních dvou výjevech jeho povídky zároveň od jednotlivých realistických tvůrčích prvků k širšímu uplatnění realistické metody; proto můžeme tento případ po-

važovat za téměř učebnicovou ukázkou toho, jak si nový, pokrokový obsah vytváří i novou pokrokovou formu. Povídka Ze života chudých není proto mezníkem pouze v Tylově ideovém vývoji jako první jeho dílo se sociální tematikou, ale stává se také rozhodujícím činitelem v jeho vývoji uměleckém.

Tyl chce svou povídkou vzbudit sympatie k trpícím chudákům, avšak nečiní to běžným maloměšťácky idylickým způsobem. Ba naopak, docela otevřeně tu kreslí v davu chudáků čekajících na lékaře ostrými tahy jednotlivé charaktery i s jejich tvrdostí, hrubostí apod. I to ukazuje vyspělost a pravdivost jeho pohledu na skutečnost. Sám na to upozorňuje a vysvětluje tento rys lidového života: „S bídou – a k tomu s bídou i nízkém, zpuštěm stavu je těžko pojednávat; ona je tvrdohlavá, ledoprsá, netrpělivá, když jí neumí člověk vyhovět. Ona má své zvláštní zdání, které všem jiným odporuje . . .“⁴

Právě tato část Tylovy práce, z níž jsou všechna dosud námi citovaná místa vyňata, vyšla původně ve třetím pokračování povídky, které Tylovi způsobilo velké potíže s cenzurou a s nakladatelem.

První dvě pokračování povídky Ze života chudých vyšla v 38. a 39. čísle Květů 31. března a 1. dubna 1845; třetí část, která měla vyjít 3. dubna, se však neobjevila; Květy vyšly až se dvoudenním zpožděním a bez Tylova obrázku ze života pražské chudiny. Ten pokračoval až o měsíc později. Dochovaný dopis Tylově nakladateli Květů, Jaroslavu Pospíšilovi, datovaný právě 3. dubna 1845, ukazuje, co se to stalo; tento dopis dává též nahlédnout do Tylovy dílny a odhaluje podmínky, za nichž Tyl svá díla tvořil:

„Drahý příteli!

Ze života chudých není žádná povídka dlouhá, nýbrž nákres do několika 5–6 čísel, a k tomu tak nevinná, bez nejmenšího uražení zákonů, že jen pošetilec něco podezřelého na ni naleztí může. I ta nejpřísnější cenzura musí dnešní číslo propustit, když *několik slov* vymaže anebo jinými doplní.

Proto jsem Vám ji dříve nepodal, poněvadž jsem to celé za malou, ačkoli pro velkou část čtenářstva interesantní hračku považoval a také vskutku *nic jiného* po ruce neměl, čím bych nastávající čtvrtletí byl započal a staré dokonal. – Ostatně Vám zašlu celou tu povídku buď *v sobotu* aneb nejdříve v neděli ráno.

Vy jen pořád na mne stýskáte a naříkáte – sám pak nepovázíte, že já *pranic* neříkám, a že bych měl přece také dosti příčiny. Mé postavení není *pranic* lahodného; – jsou to samé trudné starosti. I poslední Váš – totiž

dnešní dopis není tuze lahodný, zvláště an na mě vinu uvalujete, že jsem Vás (budto z nepovážení, nebo z nerozumu) před úřady v mrzutosti uvalil. Já za to nemohu. Vůle moje byla nejlepší.

Protož bude pro Vás nejlépe, když si budoucně sám určíte, jaké věci *vesměs* do Květů přijmete. Budete alespoň upokojený a věci své jist. Za tou příčinou odesílám také všechny rukopisy, ježto až posud u sebe mám, k Vašemu vlastnímu úsudku a budoucímu upotřebení. Nechci tu mrzutost pořad na sebe uvalovati.

Ostanu vždy Váš J. K. T.⁶⁵

Proti první sociální povídce Tylově tedy zasáhly úřady. Je to ostatně pochopitelné, neboť takové otevřené odhalení bídy a především myšlenek, jež Tyl zcela podle skutečnosti vložil lidu do úst, muselo v metternichovském Rakousku působit pobuřujícím dojmem a narazit na cenzuru, jež úzkostlivě strážila alespoň zdání *biedermeierové* šosácké idyly.

Tyl však tento zásah nechápe a tvrdí, že za to nemůže, neboť jeho vůle byla nejlepší. Prohlašuje o své povídce, že je „tak nevinná, bez nejmenšího uražení zákonů, že jen pošetilec něco podezřelého na ní naléztí může“. Tyl ještě neví, že musel narazit právě pro tuto nejlepší vůli, neboť chtěl pomoci ubohému městkému lidu, ve kterém rostla nejbojovnější a nejdůslednější síla blížící se revoluce. Jako by i na něho platila slova, jež sám potom vložil v závěru do úst hrdince povídky: „... já nevěděla, že mohu láskou hřešiti“.⁶

Tylova povídka pokračovala v Květech až po měsíci. Potom už vycházela téměř pravidelně (až na pauzu v době, kdy Tyl byl v Kutné Hoře), neboť její konečná podoba byla uhlazena – jak již naznačuje citovaný dopis – podle požadavků cenzury a především podle přání nakladatele, který si od té chvíle osobil nad Tylem pravomoc jakési první dohlédací instance. Srovnáme-li expozici povídky *Ze života chudých* ideově i umělecky s jejím květnovým pokračováním, poznáme alespoň náznakově – a to i bez dochovaného původního rukopisu či plánu –, kam směřoval sám Tyl a kam byl zatlačován cenzurou a opatrnickým nakladatelem.

Třetí pokračování povídky *Ze života chudých*, jež bylo prvním po násilném přerušení, si zachovalo ještě ráz předcházejících částí. Je to zřejmě ono pokračování, které bylo v původní verzi vlastní příčinou cenzurního zákroku. I přes vynucené opravy dýše na nás z této části ještě ten-

týž výrazně nový duch myšlenkový a umělecký, který je charakteristický pro celou expozici povídky. Totéž se týká i pokračování čtvrtého, o němž se Tyl zmiňuje v doušce svého dopisu. Jím Tyl ukončil druhý výjev, odehrávající se před ordinací okresního lékaře a patřící cele ještě k expozici. Zde zřejmě Tyl opravil pouze místa, jež narazila na cenzorovu tužku.

I třetí výjev, ve kterém autor líčí lidový život na pražském trhu, ukazuje ještě úzkou souvislost s původním jeho záměrem. Byl zřejmě načrtnut před cenzurním přerušením povídky, ale vypracován byl asi až později, neboť se liší jak od obou obrazů předcházejících, tak i od výjevů následujících. Proti prvním dvěma scénám je v něm již značně otupena ostrost pohledu na bídu pražského lidu, ale proti obrazům ostatním je stále ještě laděn poměrně realisticky (alespoň v žánrově popisném smyslu) a má ještě daleko k jejich idealizaci skutečnosti.

Jinak je tomu již v dalším výjevu. Chudá vdova nemůže koupit umírajícímu dítěti lék, do něhož vkládá všechnu svou naději, a proto se chce zmocnit peněz lakotné a bezcitné sousedky. Vtom však zaslechne, jak její čtyřleté dítě odříkává v horečce otčenáš, a to právě slova: „A – neuvod – nás – v pokušení – ale zbav nás...“ Tato zázračná náhoda zabrání matce v krádeži a přivede ji k pokání. „Ale jako tříhranný meč projela slova nevinného prosebníka duši nešťastné matky. Zachvělať se jako smrtelnou hrůzou – vzkřikla – klesla na kolena, sepnula křečovitě ruce na prsou a modlíla se: „Neuvod nás v pokušení!““⁷

Stejně zázračně je pak tato žena zachráněna i ve chvíli, kdy chce zastavit svůj jediný poklad, k němuž celým srdcem lne, – snubní prsten po nebožtíku mužovi. Objeví se za ní pojednou neznámý dobrodinec, který se podobá „zámožnému měšťanu“⁸, zaplatí matce lék a ještě jí dá zlatník. Když se pak tato žena plna zoufalství modlí u mariánského sloupu, nalze ji – a opět čirou romantickou náhodou – šlechtná měšťanská dívka z domu, v němž žena kdysi sloužila; ta se jí ujme a zbaví ji bídy.

V druhé části se tedy povídka *Ze života chudých* pojednou změnila. Ideově se tato práce, která začala nezastřeně ukazovat pravou tvář bídy pražského lidu, stala moralizující povídkou, prodchnutou maloměšťácky filantropickým pohledem na sociální problémy. A zároveň s tím dostal se tento obrázek do sentimentálních poloh s jejich nezbytnými náhodami, přepjatou citovostí a papírovou idealizací. Ideově oslabení původního záměru se zde přeneslo i na pole umělecké metody a projevilo se nutně opuštěním nových pozic a návratem ke starým konvenčním prostředkům sentimentální prózy.

Pravdivý základ, který si Tyl vytvořil v expozici, se však prosadil ve zbytku povídky na několika místech i proti tomuto tlaku. Tak si Tyl například udržel tuto linii při kresbě osobitě

drsného charakteru trhovkyně Nanyňky. Ba i do ideového vyznění povídky vnesla podobná důslednost trochu pravdivého světla: smrt dítěte, které se nedalo již zachránit, zeslabila maloměstáckou idealizaci závěru a naznačila, že bídu a její bolestné důsledky nelze odstranit náhodným zázrakem měšťanské dobročinnosti. Přes všechnu sentimentální idylu závěrečných partií dosahuje zde Tyl jistého uměleckého i ideového vítězství, neboť nechává na samém konci vyznívat povídku hluboce pravdivou disharmonií, akordem soudobého života: „Bylo to veselé – srdcem lomčující podfvání! Radost a smutek, život a smrt naproti sobě – ten obsah veškerých dnů vezdejších.“⁹

Ideové a umělecké rozpory, které nacházíme v povídce Ze života chudých, nejsou určitě náhodné, neboť se vesměs objevují po jejím vynuceném přerušení. Ačkoli nemůžeme přesně rozhodnout, co z toho spadá na vrub názorů Tyla samého, musíme z tak výrazného rozdílu mezi expozicí povídky a jejím pokračováním přece jen usuzovat i na určitý vliv nátlaku, který na autora prováděla cenzura a především nakladatel.

Setkáváme se tak ponejprv – a hned u první sociální práce Tylovy – alespoň částečně s dokázaným momentem takzvané *autocenzury*, to jest s vědomým potlačováním nejprogresivnějších myšlenek a obrazů, které provádí s ohledem na cenzuru sám autor, aby jeho práce vůbec mohla vyjít a bojovat za jeho ideály alespoň v zastřené podobě. A s tímto prvkem se již budeme setkávat i nadále, neboť Tylův vývoj v posledních předrevolučních letech se od této chvíle začal rozcházet s hlediškem a požadavky cenzury. Mohl-li Tyl dříve spojovat svůj obecný, kulturně vlastenecký program s loajálním postojem k mocnářství, nešlo mu to nyní, kdy se obrátil k sociální problematice současného života lidu.

Ponevadž Tyl svůj zájem o skutečný lidový život a jeho otázky již neopustil, musíme předpokládat, že po zkušenosti s povídkou Ze života chudých tvořil další díla se sociální tematikou s vědomím tohoto rozporu, který musel neustále obcházet. Týká se to i těch povídek a dramát, u nichž nemáme dnes o jeho autocenzuře nějakého přímého dokladu; i u nich musíme vidět, že leckteré slabiny nejsou pravděpodobně

jen slabinami Tylovými, ale též důsledkem vnějšího tlaku, jaký jsme prokazatelně zjistili u povídky Ze života chudých.

Zároveň se zájmem o život pražské chudiny probouzí se u Tyla i zájem o život lidu venkovského. V březnu 1845, to jest v onom měsíci, kdy začala vycházet povídka Ze života chudých, uvedl Tyl na českém divadle v Růžové ulici „původní činohru ve čtyřech odděleních“ PANÍ MARJÁNKA, MATKA PLUKU,¹⁰ v níž se opět setkáváme s mnoha novými rysy ideovými i uměleckými.

Tyl použil v Paní Marjánce námět starší hry *Das Kind der Liebe* od německého dramatika Augusta Kotzebue, neboť to byl námět svým základem pro tuto dobu demokratický, hlásající rovnost lidí bez ohledu na feudální rodové přehrady: šlechtic, který svedl prosté děvče, se po letech setkává s touto svou bývalou milenkou a přijímá ji za manželku. Rozpracování téže základní myšlenky je však u Tyla jiné, ba protichůdné ke hře Kotzebuově.

Kotzebue ve svém kusu z roku 1793 tuto myšlenku zdeformoval a postavil vlastně na hlavu; v době, kdy se pod vlivem francouzské buržoazní revoluce z roku 1789 rozšiřovaly mezi lidem demokratické myšlenky, chtěl hrou *Das Kind der Liebe* otupit revoluční ostří těchto idejí. Snažil se v ní ukázat, jak „boží prozřetelnost“ odmění všechny lidi, kteří se pokorně odevzdají svému osudu a nebudou bojovat za svůj lepší život; šlechtici prý budou sami tak ušlechtilí, že přijmou tyto pokorné poddané za sobě rovné.

Tyl naproti tomu demokratický základ námětu ještě prohlubuje. Již fabule jeho hry se naprosto liší od hry *Das Kind der Liebe*: u Kotzebua je soustředěna na život šlechtice a jeho dcery, u Tyla pak na život vojáku a prostých obyvatel českého městečka. A stejně i Tylova kresba postav: zatímco v Kotzebuově hře vidíme vzory ctnosti v osobách barona, baronesy a pastora, jsou to v Paní Marjánce právě lidové charaktery, které se „urozeným“ nejen vyrovnají, ale ještě je svou poctivostí a přímostí většínou předčí.

Již titulní postava hry, markytánka Marjánka, je takovým obrazem charakterové velikosti prostého člověka, od jaké se pak zřetelně odráží právě lidská malost zemana Zápolského. Tato žena, která se stala v mládí svobodnou matkou a kterou čekal osud vyvrhele tehdejší společnosti, si vybojovala právo na samostatný život. Ačkoliv se stala markytánkou, uchovala si svou čest i svou hrdost, která jí ve hře brání, aby se dala